

ANNALES SCIENTIA POLITICA

Vol. 4, No. 2, 2015

VENCÁLEK, J.: Autonomy and Heteronomy as a Socio-political Values at the Turn of the 2nd and 3rd Millenium. *Annales Scientia Politica*, Vol. 4, No. 2 (2015), pp. 87 – 92.

VENCÁLEK, J.: Autonomie a heteronomie jako společensko-politické hodnoty na přelomu 2. a 3. tisíciletí. *Annales Scientia Politica*, Vol. 4, No. 2 (2015), pp. 87 – 92.

Abstract:

Dynamic social processes of the beginning of the 3rd millennium are linked with a myriad of fundamental changes in the behavior of human entities. The concept of linear causal perception of social relations is not considered to be sufficient any more. The need for complexity in the perception of evolutionary intricacy of current processes is associated with the need to understand the functional interdependence of autonomous and heterogeneous aspects of socio-political values. By recognizing layering of autonomous processes in time-space levels we are approaching the concept of fractal organization of society.

Keywords:

Autonomy, Fractal subdivison, Heteronomy

AUTONOMIE A HETERONOMIE JAKO SPOLEČENSKO-POLITICKÉ HODNOTY NA PŘELOMU 2. A 3. TISÍCILETÍ

JAROSLAV VENCÁLEK

Institute of Political Sciences
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
Email: jaroslav.vencalek@unipo.sk

Abstract:

Dynamic social processes of the beginning of the 3rd millennium are linked with a myriad of fundamental changes in the behavior of human entities. The concept of linear causal perception of social relations is not considered to be sufficient any more. The need for complexity in the perception of evolutionary intricacy of current processes is associated with the need to understand the functional interdependence of autonomous and heterogeneous aspects of socio-political values. By recognizing layering of autonomous processes in time-space levels we are approaching the concept of fractal organization of society.

Keywords:

Autonomy, Fractal subdivision, Heteronomy

Přes nezpochybnitelný dynamický vývoj integračních procesů uskutečňujících se v noosféře planety Země, bylo by na přelomu 2. a 3. tisíciletí přehnané domnívat se, že hranice pozbyly svou funkci či význam a lidmi obývaná nebo jinak hospodářsky a sociálně-kulturně využívaná krajina (ekumena) se proměnila

v území bez hraničních souvislostí. Je nepochybné, že dostupnost hmotných prostředků (např. při uspokojování potřeb lidí souvisejících s využíváním volného času) a zejména pak nehmotných fenoménů lidské existence (např. dostupnost informací), díky relativnímu zkracování vzdáleností mezi jednotlivými místy planety Země vzrostla. Hranice jako linie či zóny mezi rozdílnými prostředními však nadále sehrávají významnou roli v nově se formujících vazbách a souvislostech.

Vyjděme z obecně přijímaného a rozšířeného poznání, že realita světa a lidského bytí je tvořena vzájemnou pospolitostí a doplňováním se (komplementárností) dílčích růzností. Z toho plyne, že jednota je spojována s existencí celku a vzájemné doplňování se je pak výsledkem vztahů mezi jeho různorodými částmi.

Hnací silou současného paradigmatického vidění společenské reality světa je honba soukromých vlastníků kapitálu za zisky. Role společnosti je tak zužována, či spíše degradována na nástroje a prostředky, které mají za cíl produkovat a zabezpečovat ultra úzkému spektru soukromých majitelů (nejrůznějších druhů a forem) kapitálu co největší zisky (Vencálek,

2015, s. 1034). Podle francouzského publicisty Hervé Kempfa (Latouche, 2012, s. 18 – 19) skutečnou funkcí „udržitelného rozvoje“, který se jen jako zaříkadlo opakuje ve většině politických programů, je pouhé udržování zisků a zaběhnutých zvyklostí při minimálních změnách nastavených pravidel.

Má-li fungovat celek s heterogenně strukturovanými dílčími částmi, pak je nezbytné zajímat se o procesy soudržnosti (koheze) příslušných struktur. Každý komplexní rozbor (analýza či syntéza) věnující se problematice jejich fungování, by proto měl obsahovat i zhodnocení vztahů soudržnosti. Ne náhodou se ve strategickém materiálu Evropské komise z roku 2010 nazvaném „Evropa 2020 / Strategie k zabezpečení inteligentního, udržitelného a inkluzivního růstu“ objevuje požadavek věnovat prioritní pozornost vlivu hospodářských, sociálních, kulturních a společenských činností na sociální a územní kohezi dílčích částí jednotlivých celků. Základem této strategie jsou tři vzájemně se doplňující priority Evropské unie:

- Inteligentní růst představující tvorbu takových hospodářských aktivit, které budou založeny na znalostech a inovacích,
- udržitelný růst představující podporu ekologičtějších a konkurenceschopnějších hospodářských činností založených na efektivním využívání zdrojů,
- inkluzivní růst podporující hospodářství s vysokou mírou zaměstnanosti, která zabezpečí sociální a územní soudržnost.

A právě vzhledem k zabezpečení soudržnosti celého lidského společenství, zejména v souvislosti s masovými nelegálními migracemi obyvatel v roce 2015, dotýkajícími se značné části planety Země, stává se světovou prioritou potřeba věnovat pozornost nebývale početně rostoucím lidským masám, které v důsledku zavádění nových technologií jsou vyřazovány, jak z pracovních procesů, tak i z možnosti vzájemné lidské koexistence. Slovy sociologa Zigmunta Baumana se tito lidé stávají, „lidským odpadem“, tedy nadbytečnými (Bauman, 2008, s. 44).

Podle bývalého ekonomického poradce Světové banky a Evropské investiční banky, ekonoma japonského původu Ha-Joon Changa, se „ve srovnání se situací jen před několika desetiletími, setkáváme s daleko přísnějšími regulacemi ohledně toho, kdo co smí vyrábět (napří-

klad certifikáty fair-trade a certifikáty pro výrobce bioproduktů), jak se to smí vyrábět (restrikce ohledně znečištění nebo uhlíkových emisí) a jak se smí dané zboží prodávat (pravidla označování výrobků a vracení peněz)“ (Ha-Joon Chang, 2010, s. 28 – 29).

Nelze se proto divit, že je to právě ekonomická oblast lidských činností, v níž dochází k nejvýraznějším projevům heteronomie, tedy nejružnějším projevům závislosti nebo podřízení se „cizím“ zákonům, směrnici či doporučením. Pod pojmem „cizí“ rozumějme v tomto kontextu „jiné faktory, než ty, které z hlediska dlouhodobého vývoje determinovaly nebo by právě mohly podmiňovat rozvoj dílčích částí celku“. Je ale nutno konstatovat, že i v ekonomické sféře, zvyšující se otevřenost území (a tím i otevřenost jednotlivých státních útvarů) byla mnohem více podmíněna politickými rozhodnutími, než vlastním, byť neobyčejně bouřlivým rozvojem jednotlivých technologií. Podle Ha-Joon Changa „pokud dopustíme, aby nás okouzlení nejnovější technologickou revolucí připravilo o schopnost vidět věci v náležitých proporcích, nepochopíme politickou podmíněnost globalizace a nakonec budeme zavádět nesprávná opatření“ (Ha-Joon Chang, 2010, s. 62).

V této souvislosti se nabízí otázka. Je počátkem 3. tisíciletí, tedy v době nebývale intenzivně se rozvíjejících globalizačních procesů, dlouhodobé setrvávání na zvýrazňování paradigmatu konkurenceschopnosti, tím nejsprávnějším přístupem? Neení to spíše ona zásadní chyba? Současný vývoj stále intenzivněji svědčí o tom, že západní civilizace, právě v důsledku nedostatečné pozornosti studiu nových alternativ organizace a řízení společnosti, zabředává do sílícího víru, dnes již široké plejády krizových stavů. Nabízí se tak otázka, zdali západní civilizace nepromeškala neoptimalnější okamžik změny paradigmatického vnímání nejen společenské reality dílčích částí světa, ale i planety jako celku? Mnohé celosvětově publikované studie totiž dlouhodobě poukazují na potřebu přijetí nového paradigmatu ve smyslu vzájemné spolupráce a kooperace dílčích složek veřejného a soukromého sektoru.

V roce 2000 prof. K. Ivaničkou publikovaný poznatek o potřebě změny vnímání reality světa je proto stále nanejvýš aktuální „Je poměrně paradoxné, že vládnuci intelektuáli nepostrehli

a neidentifikovali procesy, ktoré sa odohrávali v Európe a zasahovali i Slovensko a ktoré boli spojené s civilizačným prechodom od modernizmu k postmodernizmu, od individuálnej éry k poznatkovo orientovanej spoločnosti. Čo je však ešte horšie, prehliadli úlohu štátu v transformačnom procese... Naproti paradigme extrémneho individualizmu, je tu paradigma kooperácie všetkých sektorov, najmä trhovej sféry, štátu a verejného sektora“ (Ivanička, 2000, s. 78).

Pomerně spolehlivě lze tak tvrdit, že intelektuální vládnoucí sféra výrazně podcenila v celém západním civilizačním okruhu fenomén autonomie. Nikoliv ve smyslu samostatnosti jako odtrženosti se dílčí části od celku, ale ve smyslu fungování či porozumění celospolečenskému významu a charakteru obapolných vztahů dílčích částí k celku a taktéž plejády vazeb, které vyplývají ze vzájemné koexistence autonomních a heteronomních vztahů, uskutečňujících se mezi strukturálními složkami lidské civilizace.

Jednotlivé sociálně-kulturní aspekty dílčích částí krajiny vykazují vedle heteronomních aspektů, charakterizujících velké společenskoo-kulturní celky i to, že jsou determinovány pestrrou plejádou odlišných znaků, jimiž se různí od jiných adaptačních systémů. Respektovat tuto skutečnost znamená nevnímat krajinu jen jako jakýsi vějíř strukturálně diferencovaných hodnot. Vazebnost mezi jednotlivými strukturálními částmi vnímaná jen jako hierarchie nemůže totiž dost dobře objasnit funkčně - významovou důležitost jak dílčích částí samých, tak i jejich vztahů k sousedním strukturálním částem území a celku jako takovému.

V 80. letech 20. století propracoval univerzitní geograf Martin Hampl problematiku vzájemného vztahu dvou základních principů tvorby nových struktur, tedy vztahu úrovní vývojové složitosti a komplexity, Podle něj „v závislosti na zvyšování úrovně vývojové složitosti se zvyšuje složitost vnitřní organizace systémů, dynamika jejich změn a aktivita ve vztahu k vnějšímu prostředí. V závislosti na zvyšování úrovně komplexity se zvyšuje relativní singularita a vnitřní hierarchizace reálných systémů a mění se povaha i úroveň jejich integrity - koexistenční povaha a relativně volnější integrita komplexů v porovnání s integritou elementů (Hampl, 1989, s. 15).

Aniž bychom se výrazněji zabývali vývojovou složitostí ekonomického sektoru stačí, když v generalizované podobě přijmeme tezi o třech základních ekonomických sektorech, tedy sektoru konkurenčním, monopolním a státním. Český filosof Michael Hauser k tomu uvádí: „Konkurenční sektor se vyznačuje nízkým poměrem kapitálu k práci, malou produkcí a nízkou produktivitou. Monopolní sektor se vyznačuje vysokým poměrem kapitálu k práci, vysokými kapitálovými požadavky, rozsáhlou produkcí plánovanou a založenou na průzkumu trhu a na nových technologiích, přičemž trhy jsou zpravidla mezinárodní. Státní sektor pak představuje jednak produkci zboží a poskytování neziskových služeb vyžadujících však vysoké náklady (poštovní služby, vězeňství, zdravotnictví, vzdělávání, služby, armáda), jednak produkci organizovanou soukromými ekonomickými subjekty, které uzavřely smlouvu se státem“ (Hauser, 2012 s. 21 - 22).

Neméně důležité ale je poznání toho, jak jednotlivé ekonomické subjekty v časoprostoru fungují. A pak také, jaký význam mají pro společenskou praxi. Ke konkurenčnímu sektoru je nutno poznamenat, že většinou bývá vázán na fungování dílčích částí celku. To znamená, že aktivity tohoto typu se uplatňují v územně méně rozsáhlých částech krajiny, např. lokality, mikroregiony, nodální regiony apod. Vezměme např. návštěvu přírodní památky v podobě jeskyně, která může být turisty navštívena jen po předchozí objednávce, např. štyrská jeskyně Katerloch. Výsledkem je, že cena vstupného se může měnit v závislosti od počtu návštěvníků (a to téměř až o 100 %). Otevírací doba tamní restaurace či ostatní návazné sociální infrastruktury (např. rodinné obchody), to vše bývá v tomto případě dosti ekonomicky nestabilní. Nelze se proto divit, že v tomto sektoru se setkáváme s nejnižšími mzdami. Současně je ale nutno uvést, že tato lokalita je nejen v Rakousku, ale i v Evropě výjimečná (krápník Atlas s obvodem 46 m se řadí vůbec k největším na světě). Přístup k fungování takového jevu, jakým v daném příkladu představuje návštěva jeskyně, se bude kromě ekonomických aspektů řídit i souborem opatření o výrazné míře autonomie této lokality. Výsledkem ale bude její fungování a nikoliv zrušení z důvodu ekonomické nerentability.

V monopolním sektoru jsou mzdy naopak poměrně vysoké. Bohužel se zde ale setkáváme s tendencemi k tvorbě nadprodukce, což v důsledku technologických inovací generuje růst nezaměstnanosti. Ta podle studií Zigmunta Baumana může vést až nadpočetnosti populace. Daně a státem prováděné regulace jsou proto zcela relevantními nástroji v rozvoji tohoto ekonomického sektoru. Je však zřejmé, že monopolní ekonomický sektor je pevně spojen s heteronomní povahou rozmístění a fungování lidských aktivit. Na zřeteli je nutno mít i skutečnost zmiňovanou Michaelem Hauserem, že „pokud má státem podporovaný monopolní sektor zájem obsadit na trhu místa malých firem a rodinných podniků, snadno je vytlačuje“ (Hauser, 2012, s. 23). Protože je ale tím narušována rovnováha mezi autonomně a heteronomně vnímanými společensko-politickými hodnotami, dochází tak k posilování nejruznějších krizových společenských jevů. Nadřazeně jednostranné ekonomické vnímání rozvoje společenské reality se pak z dlouhodobého hlediska stává kontraproduktivní. Tím se potvrzuje i skutečnost, že v realitě planety Země, v níž na počátku 3. tisíciletí dochází k nebývalému rozvoji heterogenně působících globalizačních procesů, je zapotřebí věnovat neméně významnou pozornost právě autonomii nejruznějších vztahů a vazeb v úrovni dílčích částí celku (např. spolkové země, nodální regiony, přeshraniční regiony).

V této souvislosti se jeví jako zcela aktuální myšlenky zveřejněné v roce 1976, původem německým a posléze dlouhodobě v USA působícím sociologem, psychologem a filozofem Erichem Frommem (1900 – 1980), když představil své hlavní rysy nové společnosti:

- „Měl by se vyřešit problém, jak řídit nepřetržitý průmyslový způsob výroby bez totální centralizace, tj. bez toho, aby se dospělo k technologickému fašismu s úsměvnou tváří,
- hospodářské rámcové plánování by mělo být spojeno s vysokým stupněm decentralizace a mělo by se vzdát tzv. „svobodného trhu“, který se stal z velké části fikcí,
- měli bychom se vzdát cíle neomezeného růstu, dát přednost výběrovému růstu, aby kvapem nenarůstalo riziko ekonomické katastrofy,

- měly by se vytvářet pracovní podmínky a obecné povědomí, že účinnou motivací je psychické uspokojení a ne materiální zisk za každou cenu,
- měl by se podporovat vědecký pokrok a současně by se mělo dbát toho, aby se svými praktickými aplikacemi nestal nebezpečným pro lidstvo,
- měly by se vytvářet podmínky, aby se lidé cítili dobře a radostně a nehledali uspokojení v požívačnosti,
- člověku by měla být poskytnuta základní jistota, aby nebyl závislý na byrokracii, má-li se uživit,
- musí se obnovit schopnosti pro „individuální iniciativu“ spíše v životě, než v zaměstnání“ (Fromm, 1994, s. 134 – 135).

Aniž by bylo nutno provádět rozsáhlé analýzy týkající se aktuálnosti těchto myšlenek lze v druhém desetiletí 21. století považovat následující skutečnosti za více než zřejmé.

Nejvyšší úrovní centralizace rozhodovacích pravomocí a koncentrace zisku je charakterizován monopolní průmysl. Z povahy jeho heteronomie vyplývají snahy o výrobní nadprodukcí posilovanou technologickou nadvládou za účelem maximalizace zisku. Jako škodlivé lze považovat snahy tohoto průmyslu směřující k vytlačování drobných a středních producentů, neboť tím dochází k poškozování a degradaci vlivu krajinných struktur vyznačujících se vyšší mírou autonomie.

Jestliže jednou ze stěžejních vlastností časoprostoru je jeho různorodost, pak jednotlivé rozdílnosti jsou vázány na jeho struktury. Aby zůstaly existenčně funkční, je zapotřebí zachovat ty determinanty, jež daný jev podmiňují. To jinými slovy znamená, že zachování rozdílnosti dílčích struktur souvisí se zachováním velmi bohatého vějíře vztahů a souvislostí, majících charakter dílčích růzností a tím i autonomie. Funkční existence heteronomních celků je tak spojena se způsobem propojení dílčích částí, charakterizovaných výraznými mírami autonomie. Přesvědčivě tento názor vyjádřil Antoine de Saint Exupéry: „Sjednotit znamená lépe svázat jednotlivé rozličnosti a ne je vymazat kvůli bezduchému pořádku“ (Exupéry, 1998, s. 149).

Dát přednost výběrovému růstu před neomezeným růstem neznamená nic jiného než vzdát se velmi problematického paradigmatu

konkurence a začít přemýšlet nad tím, jak do života společnosti ukotvit paradigma vzájemné spolupráce na bázi vzájemné výhodnosti, při respektování kritéria výběrové náročnosti. Po dobu trvání moderního vývoje demokracie se trvale prokazuje nemožnost fiktivně stejných možností rozvoje pro každého člověka. Naopak, nejen biologická rozdílnost každého jedince v souboru obyvatel planety Země je trvale propojena se společenskou rozdílností a možnostmi rozvoje každého jedince. Proto je neobyčejně důležitá právě výběrová náročnost. S tím souvisí i jeden z důležitých aspektů výchovy a vzdělávání směřující k individuálnímu poznání zájmů, schopností a možností každého jedince.

Erich Fromm byl představitelem těch přístupů, v nichž struktury (dílní části) byly hodnoceny především jako ontologické kategorie, systémy (celky) pak jako gnoseologické kategorie s cílem poznat danou realitu. Rozvojem synergetiky a zpracováváním charakteristik rychlosti a času do systémových přístupů studia společenské reality „je z hlediska samoorganizace a samorozvoje potřebné odhalovat jednotící principy systému vyplývající z funkčních a evolučních struktur“ (Ivanička, 1997, s. 16). To znamená, že nevyhnutelnou podmínkou studia komplexnosti konkrétní reality je vzájemné propojení historičnosti a funkčnosti. Jinými slovy, podmínkou studia komplexnosti společenské reality (současného vysoce integrovaného světa) je i studium vzájemnosti autonomie a heteronomie časoprostorových struktur a jimi vytvářených systémů.

Podle německého univerzitního profesora sociální práce Reinerja Fretschnera lze sociální diferenciaci vnímat ve čtyřech možných časoprostorových aspektech: segmentační, stratifikační, funkční a fragmentační (Fretschner, 2006, s. 266). K tomu, aby jakékoliv úvahy týkající se nové organizace a řízení společnosti respektovaly demokratické principy rozvoje lidského společenství na bázi kvalitativně nově utvářených vzájemností autonomních a heteronomních vztahů v krajině, je nutno porozumět charakteru rozdílností, determinujících právě ony jednotlivé způsoby sociální diferenciacie.

Členění na dílní části území tzv. segmenty se v minulosti uskutečňovalo především na bázi tvorby homogenních struktur (např. vyme-

zování etnografických regionů). Stratifikačně vnímaná sociální diferenciacie se opírá o vertikálně pojatá strukturální členění (např. regiony historicky ovlivněné ekonomickou vyspělostí krajiny). Funkčně vnímaná diferenciacie vychází především z horizontálně akceptovaných principů strukturálního vymezování (např. průmyslové regiony, zemědělské produkční regiony). Poslední způsob, tedy fragmentárně vnímaná diferenciacie akceptuje kombinovaný způsob členění, umožňující vnik jak heterogenně utvářené struktury, tak i její autonomie, což se děje prostřednictvím tvorby konsenzuálně akceptovaných časoprostorových sítí.

Počátkem 3. tisíciletí se jako nejvýznamnější konsenzuálně akceptované vztahy jeví především dva aspekty. Tím prvním je vzájemnost mezi globálně, regionálně a lokálně utvářenými vztahy v krajině, tedy vzájemnost mezi autonomně a heteronomně působícími časoprostorovými vztahy a souvislostmi. Tím druhým aspektem je potřeba hledání nových fragmentárních diferenciací, které mají z hlediska společenské evoluce, funkčnosti a významnosti fraktální povahu. Lidé se totiž nevzdávají místních (lokálních, regionálních) hodnot, avšak současně touží sdílet hodnoty globální či globálně šířené životní styly. „Globálně oceňovanou hodnotou se stává jedinečné, odlišné a zvláštní a takto dochází k univerzalizaci partikularizmu a zvláštních identit“ (Suša, 2010, s. 170). Na otázku proč je tomu tak, lze konstatovat. Protože z povahy fraktálu jako dílní strukturální části celku vyplývá soubor kohezivních vztahů (Vencálek, 2014, s. 158), který umožňuje rozvoj nejen samotné fraktální části, nýbrž i všech ostatních hierarchicky členěných časoprostorových struktur (mezoregiony, makroregiony, přeshraniční regiony, státní celky, kontinentální struktury, mezikontinentální uskupení, celosvětové uspořádání).

To ostatně koresponduje s tzv. enaktivním přístupem (tj. odmítnutím jednosměrně působících lineárně kauzálních vztahů) v současné kognitivní vědě, zabývající se výzkumem interakcí lidského potenciálu a jeho sociálního prostředí. Tyto výzkumy odhalily podle pražského filozofa Urbana „komplexní struktury zvrstvení autonomních procesů na mnoha úrovních“ (Urban, 2014, s. 1).

Literatúra:

- BAUMAN, Z.: *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia 2008.
- EXUPÉRY, A. de S.: *Citadela*. Praha: Vyšehrad 1998.
- FRETSCHNER, R.: *Zwischen Autonomie und Heteronomie – Wissenschaft als Dienstleistung / Eine systemtheoretische und praxeologische Analyse des Strukturwandels der Wissenschaft (Inauguraldissertation)*, 2006. Dostupné na: <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/Fretschner-Rainer/diss.pdf> [4/ 9/ 2015].
- FROMM, E.: *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko 1994.
- HAMPL, M.: *Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů. Rozpravy Československé akademie věd / řada matematických a přírodních věd, Vol. 99, No. 1 (1989), 78 s.*
- HAUSER, M.: *Kapitalismus jako zombi / neboli Proč žijeme ve světě přízraků*. Praha: Rybka Publishers 2012.
- CHANG, H., J.: *23 věcí, které vám neřeknou o kapitalismu*. Praha: Argo a Dokořán 2013.
- IVANIČKA, K.: *Základy synergetiky*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica 1997.
- IVANIČKA, K.: *Slovensko / Génus loci*. Bratislava: Eurostav 2000.
- LATOUCHE, S.: *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Beroun: Za Tratí 2012.
- SUŠA, O.: *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti / Diagnóza a analýza*. Praha: Filozofia 2010.
- URBAN, P.: *Autonomie a heteronomie lidského jednání – mezi enaktivní kognitivní vědou a etikou*, 2014. Dostupné na: <http://lms.ff.uhk.cz/hfd/abs/Urban.pdf> [4/ 9/ 2015].
- VENČÁLEK, J.: *Teória fraktálnej demokracie / Theory of Fractal Democracy*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovské univerzity v Prešove 2014.
- VENČÁLEK, J.: *Od podřizování se principům ekonomicky levnějších činností k nastolování principů spokojenějšího lidského bytí*. In: LISNÍK, A., GEŇOVÁ, K. a M. AMBROZY (ed.): *Sociálne posolstvo Jána Pavla II pre dnešný svet „1989 a 25 rokov po...“*. Ružomberok: Verbum 2015, s. 1034 – 1038.